
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A KÉTSÉGBEESÉS FÖLÉNYE

(*A Homorítás elemzése*)

VAJDA GÁBOR

Juhász Erzsébet regényében a szereplők kétségbeesett harcot folytatnak a fennmaradásért, azért az életformáért, amelyet hitelesnek éreznek, de amely elérhetetlen, pontosabban visszahozhatatlan számukra. Válságukat, tragédiájukat e különbségnek a kínzó tudata okozza. A termékeny életben, ami volt, az legfeljebb tanulságként szolgálhat, de nem lehet öncéllá, nem válhat a visszahozhatatlan miatti fájdalom forrásává. Márpedig a *Homorítás* elsősorban a nosztalgianak, a reménytelen önkeresésnek a regénye. Itt a jelen minden életmozzanatának többnyire kettős jelentése van: az egyik a taszító, a látszatnak megfelelő, a felszínes; a másik a múlt gyönyörűségeibe menekülő, az igazi bensőséget, hitelességet ígérő. Mégis: a múlt itt inkább teher, mint boldogság. A főlény, nem mindig ugyan, de gyakran kompenzációs jellegű. Leginkább akkor emeljük fel az orrunkat, amennyiben legbelül túlságosan kicsinek érezzük magunkat s kényszert érzünk, hogy a számunkra kedvezőtlen értékcsökkenés által valamiképpen védekezzünk. A főlény passzív ellenszegülés; erkölcsi megítélése attól függ, hogy axiológiailag hiteles tartalmakhoz ragaszkodunk-e általa, egyébként az ostoba góg a kiválóság méltóságával egyenlítődni ki. Ebből a szempontból érdemes áttekintelnünk Juhász Erzsébet regényében az életképtelenségnek, valamint a főlénynek a belső összefüggését.

Majdnem úgy mondhatjuk, hogy a *Homorítás* lazán összefüggő, egymáshoz nem közvetlenül illeszkedő novellákból épül fel. Ezek egy-egy hős világa köré kristályosodnak, s tulajdonképpen az autentikusnak hitt létből való távolodás fokozatait jelzik az egymást követő nemzedékeknek egyre hermetikussabb képén. Az elsőn, az *Ouverture-ben* a családiaság, az idill látszata uralkodik. A háziasszony kétségbeesett erőfeszítéssel igyekszik szerepben maradni, noha ennek históriázó alázat az ára. A tudat és a munka közötti szakadás, az önvédelmi gondolat-emigráció már itt feltűnik. Az ideges feszültségen az emlékek enyhíthetnek ideig-óráig. Az élet közhelyei erőfeszítésből, nem pedig spontánul ural-

kodnak. A túlérzékenység, az ostobaság és a túlterheltség mérkőzik egymással e fojtott világban. A zene iránti, alkatilag meghatározott, nem sznobizmusból eredő rajongás általában az életképtelenségnek a jelképe. (Hadd emlékeztessünk egy pillanatra a Buddenbrookok Hannójára vagy Rameau unokaöccsére.) Az anya erkölcsi alapállása az önkínzó önfeláldozó jósággal azonos. Az ő számára még szent, aminek kizárólag ereje végső megfeszítésével tehet eleget. Az anya öntudatlanul folyamatosan azon erőlködik, hogy a látszatnak valóság-értéket adjon. A zene a kínos egyensúlytartásnak a pótszere; vele kapcsolatban az ízlés egy pillanatra sem okoz problémát. Az aggodalmat a valóságosan volt, de kihasználatlan, a regény idejében igazinak hitt lehetőség simogatja. „Nagyanyád gyönyörűen zongorázott. Jeles tanárok tanították... Mire én tanulhattam volna, már nem volt pénz se jeles, se semmilyen tanárookra. Ő taníttatott...” Az énekes iránti rajongásnak ugyanez a funkciója: „Hallod? Micsoda hangja van! Istenem... (...) De szép ember volt... Istenem! Annak idején. Emlékszem, ezt még a mama is elismerte. Pedig...” A szociológiai igazságot, a nemesi-polgári életforma aláméülését itt a kultúrának a formalizálódása érzékelteti. Az anya a lényegre tekintve műveletlen, ám véletlenül sem azért, mert nem kitűnő zongorista. Nagyon is tisztában van ezzel a lánnyal, aki tulajdonképpen elbeszélője a mű szóban forgó egységének. Véletlenül sem bírálja közvetlenül anyja magatartását: véleménye abban fejeződik ki, amit meglát. A családi kötelékek még annyira erősek, hogy anya és lánya közötti kapcsolat viszonylag harmonikusnak mondható. Az ironia fajtái közül, amennyiben tekintetbe jöhet egyáltalán valamelyik, csakis arról lehet szó, amelyik a mérsékelt felülnézetet szeretetteljes megértéssel közömbösíti. Az azonosságot és a különbséget a mosoly titka sejteti: „Arcán gyöngéd, súlytalanul lebegő mosoly. Amióta itt üldögélünk — akármit mondjon —, töretlen, megbillenthetetlen ez a mosoly. Zavartalanul nézhetem. Addig nézem, hogy végül már én sem tudom elképzelni, mennyi idő lehet. Észre sem veszem, úgy érkezem meg, túl az övén, a saját mosolygásomba.” A részlet a merengés pillanatával zárul, s ezzel a következő egységekben egyeduralomra jutó magatartást készíti elő. Visszafelé értelmezve jöhetünk rá, hogy a „mosolyba érkezés” az iróniának, az egyidőben érvényesülő azonosságnak és a különbségnek a jelképe — otthonra találás a hontalanságban.

A reménytelen determinizmus már a második fejezet első bekezdésében felüti fejét. Kálmán, az első fejezet elbeszélőjének öccse, aki immár nagyapaként életútjának végéhez közeledik, amiatt szorong, hogy a még gyermekkorában elveszített halott apjával azonos, s alig van lelkiereje önmaga tudomásulvételére: „Én vagyok apa, ahogy holtan fekszik az ágyában. Én vagyok én, fekszem ágyában.” Kálmán iróniájának a nézőpontja a legmagasabb a regényben: saját magának is fölötte van. Hamisnak, nevétségesnek érzi például egykori tekintetét, melyet a fény-

képezőgép érettségi emlékként örökölt meg. Az ő iróniája azonban némaságban vész el, rokonszenve egészen szűk körű, ellenszenveit pedig nem élheti ki. Ő a regény első ismeretlenje, aki másként beszél, mint ahogy gondolkodik, s még csak nem is lehet kétszínűnek mondani. Az emberi tulajdonságok között a mesterkéeltség, a szerepbe merevedettség aggat ízlésének. Nagybácsijában, Bélában a jóindulatot, a segítőkészséget tartja túlzottnak. Németh László és Szabó Magda gögös nőalakjainak a testvére ő, ám mégsem ítélkezhetünk egyoldalúan fölötte, mert a normálshoz képest túlságosan is nehéz, végül is tragédiába torkolló belső harcot folytat az életéért, s amellett nem is agresszív azokkal szemben, akiken mosolyog. Egyszerűen tisztában van vele, hogy „Ha az ember, mondjuk, »segítségre szorulna«, akkor ha szerencséje van, megjelenik egy ilyen Béla, aki mintha színpadra lépne, elvéthetetlen pontossággal mondja és teszi, amit kell.” Kálmán tehát Mariskánál, a néniénél is jobban „affektál”, noha e tulajdonsága láthatatlan. Az embereket nem pillanataik, hanem életük vélt lényege szerint értékeli. Anyját vallásos babonássága és gyávasága miatt ítéli el, holott benne is gyakran eluralkodik a rossz sorsra rendeltség közérzete. A közöttük levő különbség nyilvánvaló: amíg az anyja naiv, addig ő a nihilista sejtések terhe alatt is racionalista. Kettőssége abban is kifejezésre jut, hogy noha korántsem tudja elfogadni feleségének, Jolánnak világi igényekhez igazított magatartását, mégis aláveti magát kívánságainak, sodródik. Megveti a társalgási közhelyeket és a sznobizmust, mégsem képes ellene tenni bármit. Másfelől: szorongva küzd fennmaradásáért, ugyanakkor pedig az élet valóban veszélyeztetett pillanataiban, a bombázások idején közönyös; néma különösége ellenére is kiváló, kellőképpen meg nem becsült munkása felszines munkaközösségének, pedig az anyagiak, a magántulajdon iránt nem mutat érdeklődést. Racionalizmusa képletbe szorítja az életformákat, a különféle mentalitások fölött azok közös gépies mechanizmusának kitapinthatósága, törvénybe egyszerűsödő látszatjellege miatt legyint. Hasonlóképpen saját gondolkodása sem titok előtte. Emlékképeinek sorozata nem spontán és irracionális, mint Proustnál, a nagy elődnél, hanem „jelképes jelentések” által irányított. Az áhítatos francia írónál az emlékezés a fátyolszerűség sejtelmességével megszépített, Juhász Erzsébetnél viszont, az újabb nemzedékek tapasztalatának eredményeként, kíméletlenül lemeztelenít. Ebből következően a megtalált idő már nem nyújthat egyértelmű bensőséget, minthogy az emlék gyakrabban groteszk eszköz, mint felemelő pillanat. Az előtolakodó értelmező mozzanat átértékeli, új összefüggésbe helyezi, meghamisítja a múlt pillanátát, sajátos igényű alkotást teremt belőle: embereket és helyzeteket tipologizál. Az ilyen tartalmat rejtő időélmény természetesen nem boldogíthat, nélkülözi ugyanis az álmodozás belső szabadságát. Ezért tűnhet úgy, hogy az idő megsűrűsödik, s hogy végül is ez a keménységbe torkolló halmazállapot-változás egyáltalán nem kellemes. Az időben az

ember nem találhat önmagára, a lényeg még szűkebb lényegre redukálódik, a semmi viszont nem nyújthat támaszt — ámbár éppen ez kínálja fel a megkapaszkodásnak a látszólagos lehetőségét. Éppen ebből kifolyólag Juhász Erzsébetnél az idő egészen mást jelent, mint Proustnál. A francia író a merengés különös hangulataiban a lineáris időélménynél sokkal intenzívebben érezhette át jelenlétét az emberek között. A *Homorítás* autentikus ideje ezzel szemben téren és emberi relációkon túli. Tudniillik: „Észrevétlenül is olyanná váltak számára ezek az éjszakai séták, mint egyetlen, végtelen hosszú botorkálás a tér akadályaitól megfosztott, tiszta időben.” A prousti közhelyet különleges igény felé sarkítja: „Az időnek nincs, nem is lehet tartalma — mondta. — A legtöbb: megélni ráerőszakolt tartalmaitól felszabadított tisztaságát.” A francia írónál a tiszta idő nem tartalmatlanságot, hanem sűrítettséget jelentett — jelennek és múltnak misztikus egységét. Ezzel szemben Juhász Erzsébet hőse a múlttudat teljes kiküszöbölésével keresné egyensúlyát: az ő számára az idő a végtelenbe merülő szubjektivitás, a terhes tartalom pedig a külvilágnak rajta hagyott, eltávolítandó nyoma.

A tiszta idő azonban csak pótcél, a kényszerűségből választott rosszabbik megoldás eszményítése. A Bódyak tudniillik nem is egyszer adják tanújelét annak, hogy a többiekhez, a megvetett „mások”-hoz hasonlóan szeretnének élni, csak hogy nem futja erejükből, A tudatos szándéknál mélyebb determinizmus munkál bennük: ezért vállalta Kálmán a házasságot Jolánnal, ezért ment hozzá a lányuk Tiborhoz. Éva a következőképpen emlékszik vissza nagy kísérletére: „Pedig már ekkor megsejtettem azt a minden akaraterőtől független belső elszántságot, ami majd oly szorongatóan hézagatlan következetességgel lökdös bődyságunk kiteljesedése felé.” Nála legalább annyira kétségbeesetten jelentkeznek a külsővel, a munkával, a másokkal való azonosulásnak az erőfeszítései: tárgyiasulni szeretne, de csupán tárgyiasodni bír, amit aztán, menekülésként a számára reménytelen harcból, maximalizmussal vállal. Figyeljük meg, hogyan számol be erről a folyamatról a belső monológ: „Hát őt már semmi sem képes végre beszorítani saját helyzetének kötöttségébe? Csak a megszakítások sokasodó árcai... De vajon mindez az időn múlik? Mi az idő? Napok és hetek és évek talán? Nem igaz! Az idő a szünet. Érzéklni lebénulás. Istentelenül világos önrézkedés... Homorítás.” Rendkívül bonyolult, önellentmondásos lélekállapotról van itt szó. Erőfeszítést, homorítást az életben maradás igényel, itt viszont a kifejezés jelentése az önmegsemmisítő tudatkiesésre, a „szünet”-re vonatkozik. A magány számára is jobb híján kínál eszményi megoldást. Házassága, Tiborral való kapcsolata válságának az oka az unalom. Tibor rövidlátóan kicsinyes, felesége pedig nem látja értelmét annak az erőfeszítésnek, hogy tartalmat igyekezzen adni házasságuknak. Ő is, miként az apja, a vagy-vagy kétségében szenved, képtelen beletörődni a félmegoldásba. Az életet akarná, de mivel nem sikerül megnyugtató

módon elérnie, radikálisan elveti magától. Eszerint apa és lánya sajátos időlélménye tulajdonképpen a halál előcsarnoka, s a tudat alatt vállalt végzet valóban elkerülhetetlen: Kálmán öngyilkos lesz, Éva pedig szülésben hal meg.

Éva esete annyival súlyosabb, hogy neki már az apjáéhoz hasonló néma önfegyelemre sincs lelkierője. Kálmán élete mások előtt láthatatlan, folyamatos belső dráma. A lánya számára elviselhetetlen lenne e bizonytalan belső állapot, ezért illuzórikus átmeneti megoldást az incestusban keres. Az ősi egység iránti tudat alatti nosztalgia is kifejezésre juthat vérrokonával, Dániellel szembeni vonzódásában: „Hiába hittem, hogy én ugyanarra a magányra vagyok ítélve, mint apa. Nincs két egyforma magány. Apa egyedül képes arra, amit én a legvégtetesebben veled élek át.” Ugyanazt a biologisztikus indítékú szerelmet éli át Dániel is: „Te vagyok, annyira te vagyok, hogy nem tudlak elérni, és nem tudom érzékelni önmagamot, pedig csak így érhetnék el hozzád és magamhoz.” Emiatt intézheti hozzá Éva a monológját: „Töredezettségem megszűntethetőségének állandó vágya és illúziója.” Éva tudatvilága időnkénti lelkiismeret-furdalásában is eltér apja rezignált, rejtett erőfeszítéseitől. A büntudat azonban kritikusabb helyzetekben kerül felszínre. A szülészetten döbben rá, hogy „alig van emlékei közt néhány békes közhely, mindig helytelen szemszögből fogta fel az eseményeket. Mint akinek egy kis torzító tükröt építettek a tudatába”. Éva a közönységességet, a szellemtelenséget veti meg a közelében levő asszonyok társaságában, nem tud s nem is akar feloldódni életükben, meggyőződése helytelenségének beismerése éppen csak átsuhan az agyán.

A házastársak alkatának különbsége legszembéltetesebben Éva halála után rajzolódik ki. Míg Kálmán tisztában van vele, hogy számára az emlékezés az örökös visszatérés kínjaival, magával az élhetetlenséggel azonos, s ezért a tudatosan elszánt feledéssel igyekszik gyógyítani önmagát, addig a felesége, aki a korábbi években a „tartás” felszínességét vállalva mit sem sejtett a hallgatag mellette élőnek a bajairól, éppen az emlékezés által szeretne megvizsgáltatni. Törekvése, a múlt jelené, időtlenné varázsolása, Kálmánnal és lányukkal ellentétben, jellegzetesen és egyértelműen proustinak tekinthető. Az életet annak lendületében élő és becsülő Jolán csak így utólag visszatekintve találhatná meg a lányát. Korábban önmagával volt eltelve, s tehernek érezte volna az efféle bensőségebb kapcsolatokat, melyekre ideje sem volt. Jolán a lankadása előtt feminin erőnkultusznak a híve. Csak két lehetőség van: az embert vagy sajnálják vagy irigylik, s nem lehet vitás, melyik csoportba kell, minél kevesebb gátlással, hozzátartozni. Nem rendelkezik az azonosulás képességével, férje világán akkor is kívül reked, mikor kétségbeesetten betörni igyekezne abba. Kálmán a fajtáját félti unokájában, s reméli, „benne megmozdul az az egyszer és mindenkorra gúzsba kötött idő, mely mások számára egy-egy személyes, egyedi és megismételhetetlen élet

megélésének a lehetőségét jelenti". Jolán értetlenül és bosszankodva kívül reked e kapcsolaton. A nárcista esik itt váratlanul önmaga kútjába. Csakhogy Jolán védeni tudja magatartását, s egészen másfajta tartalmat ad az önszeretnek: „De a belső értékek — motyogtatók te meg apád éveken át —, a test romlásával arányosan növekedő, gazdagodó belső értékek! Miféle belső értékek? — kérdem én. Az, hogy felismered végül a saját kioldhatatlanságodat másokhoz intézett szavaiddban, a cselekedeteidben, a másokra vonatkozó gondolataidban? Azt, hogy igazán kapcsolatot teremteni, elvegyülni végül is csak a tulajdon legszemélyesebb gondolataiddal, tetteid, gesztusaid belső szándékával vagy képes. Ezt az egyre poshadtabbá és elfogultabbá váló önszeretet, ezt nevezitek ti »belső értékeknek«? Nem, akkor már sokkal inkább a tulajdon arcomásom fürkészése, és mindaz, ami kint van, ha merő látszat, még akkor is!”

Tibor csak formálisan képviseli a Bódy-családba került idegeneknek azt az egészségét, amit elsőként Jolán testesít meg. Valójában Éva férje is csökkentett mozgásterű, befelé forduló lény. Kívülről megfigyelhető tulajdonságai pózok, melyeket a mellette élővel, és az egyensúlyteremtés kedvéért, kénytelen vállalni. Gerinccsége kétszeresen is üres: saját maga sem éli át igazán, s ezenkívül mélyebb emberi tartalma sincs. A legérdekesebb, hogy őt is titkolt, romantikus elvágyódás gyötöri. A mozgékony, a tevékenység előtte is csak nagy ellenállások legyőzése árán lehetséges: „Érzi: minden apró mozdulása szemérmetlen, sértő beavatkozás e tér örökkévaló, egyetemes csöndjébe, érintetlenségébe. Kilopakodni innen, amíg nem késő. Halkan betenni maga mögött az ajtót. Kulcsra zárni. Kint szaladni. Vonatra ülni. Kihajolni. Az éles és borzoló szélben lehűteni fáradt fejét... Undorodik a képtelenségektől.” Amit tehát leghitelesebb megoldásának érez, attól egyidőben undorodik is. Ennek értelmében pedig Juhász Erzsébet regénye az életképtelenség problémáját nem korlátozza a Bódy családra, hanem általános tünetként veszi tudomásul. Tibor erőtlensége azonban különbözik Éva apjától, aki tragikusságának teljes súlyával élve át a létét, nem folyamodott szembevetendő kompenzációs megoldásokhoz, eltekintve az ún. „belső értékek” gyarapodásának hangsúlyozásától. Tibor a belső konfliktusai elől menekül a háztartási eszközök körüli foglalatosságokba, személyiségváltóságát akarja ezzel — nem megoldani, hanem — felfüggeszteni. Az apróságokkal való bibelődéssel egyúttal a gyerekkorból átörökölt játékösztönét is kiélheti. A patriarkális játék illúziójában keresne bensőséget. Erre utal az, hogy: „Bezárlak: szabad lehess, lehess egyáltalán és ispi-láng.” Felfogása szerint emberi módon létezni csak a családi kötöttségeken belül lehet. A játékszabályokat ezeknek körülményei diktálják. Itt megjátszható a jellemes gondosság. Mindez azonban „Mivégre, ha nincs, akinek ellenében?...” Az újságolvasás szertartása is csupán a másik kedvéért volt. Az író Tibor alakját komolyan veszi, nem úgy,

mint mondjuk a Béla bácsiét: megértése a komikumot a tragikum felé billenti. Vele kapcsolatban jutnak kifejezésre bizonyos lírai indítások, melyek nosztalgikus színezetűek. Ezek azok a pillanatok, mikor szinte teljes az azonosság elbeszélő és hőse között.

Ha Tibor azért „Bódy”, mert hiányzik belőle a naivitás közvetlensége, akkor Dánielt a vérségi kötelékek is a mélakórral és az ebből következő tulajdonságokkal jegyzik el. Csakhogy míg Tibort „élteti” az a színészi produkció, amit felesége szórakoztatására (valójában: untatására) kell eljátszania, addig Dániel a végkimerülésük határán csendesen tűrők közé tartozik. Dušica, a feleség, nem annyira édes teher, miként a neve sugallja: „E tekintet foglatában létezem. Minden mozdulatom kivilágítva, élesen, pontosan. Nem bírok felállni, Dušice moja. Ezt kéne kimondanom, de nem bírom. Át kellene törnöm ezt a világságot, amelyben vagyok.” Dániel világidegensége a két Bódyval ellentétben nem kiállhatatlan, Dušica viszont az egyetlen „áldott jó lélek” a regény fontosabb szereplői között.

Juhász Erzsébet műve pszichológiai regény. Ennek a ténynek természeteszerű következménye, hogy nyelve képlékenyen idomul a szereplők belső életének problematikájához. Az elemző egyes szám harmadik személy dominál benne, mely a hős tudatállapotától és terheltségének jellegétől függően könnyen billen át első személybe; méghozzá minden átmenet nélkül, minthogy a *Homorítás*, noha nem nélkülözi teljes mértékben, ahol csak lehet, lecsökkenti vagy mellőzi a töltelékszöveget. Az igék nyelvtani formája nagyrészt annak a függvénye, kinek a perspektívájából áll elénk a szereplő: narrátor mutatja be; hozzátartozója figyeli meg; vagy monológyszerűen tesz vallomást. Ez utóbbi módszer a legmélyebb tudatszintet szólaltatja meg, mely leginkább kritikusi pillanatokban tör felszínre, vagy pedig — zavarokat és differenciálatlanságot tükrözve — a gondolkodás amorf frázisát teszi szemlélhetővé.

Az első szövegegység az idősebb testvér, a lány felől tárja fel a jellegzetesen kispolgáriás családi élet látszatait, pusztán a probléma-érzékenységgel jelezve a bujkáló iróniát, a kételyt és az ítéletet. Együttérzés és fölény — ez a következménye a fiatalabb családtag leíró megfigyelésének. A következő fejezetben a lány öccse már felnőtté serdült, habár erről a körülményről kizárólag később szerezhetünk értesülést, ami miatt egyszerű olvasás utánál sem kapunk annyit a regénytől, mint amennyit a másodszori tanulmányozás nyújthat. Kálmán befelébb élő ember a néniénél, ezért vele ellentétben jelen-tudata szinte teljesen elkorcsosodott: mikor eszmélkedne, akkor is a múlt csapódik tudatába; érzékelő pillanataiban is emlékszik. Kisértet-lét az övé, s ezt már az első, őt közel hozó szöveg elárulja. Az idézőjelek és a személyváltás azt teszi hatásossá, amit a hagyományos elbeszélőforma felhívítana: „Arra ébred, hogy csönd van, fokozhatatlanul. Én vagyok apa, ahogy holtan fekszik az ágyában. Ülök apa holtteste mellett azon a széken, és ezen,

egyetlen seholsincs és örökkévaló széken. Mozdulni se, beszélni se: nincs tovább mit kitalálni.” Ezután ismét az elbeszélő veszi át a szót, nyilván attól tart, hogy a Kálmán alkotásának megfelelő szabadasszociációk elburjánzása, Faulkner egyes műveihöz hasonlóan, de Joyce törekvésétől sem függetlenül, olvashatatlaná tenné a könyvet; márpedig Juhász Erzsébet hagyományörző módon akarja megújítani a regényt — a család-történeti keret vállalása és az epikai mozaikcsempék egymáshoz illesztettségének gondja egyaránt erre vall. Az írónő megmutatni, elemezni szeretne, nem mer s nem is akar eltévedni a tudatalatti dzsungelében; közel hajol, azonosul, hogy azon nyomban felemelkedhessen és felmutathasson. Lassú, viszonylagos haladás kellene a jelenben ahhoz, hogy a kínosan vállalt új helyzetek a belőlük induló múltba feledkezés által lírai-epikai önértéket képviselhessenek, ezzel egyidőben pedig regénykeretet építő információhoz is juttassák az olvasót. Ez azonban csak tovább bonyolította volna a bonyolultságokat, jóllehet a legnagyobb bravúrt ez jelenthette volna. Ehelyett Juhász Erzsébet első regénye egyszerűen befagyasztotta hőse jelen idejét, s az elvesztve megtalált idő keresésére ő indult hőse helyett, a hagyományos narrátori pozícióból építve be a regény-illúzióhoz elengedhetetlen történés- és jellemzéses elemeket. Kálmán előtörténetére emellett még azért is szükség van, hogy megokoltassék az öngyilkossága. Juhász Erzsébet elemzése révén racionálissá teszi az öngyilkosság előtti léleállapot valószínű irracionálisumát. Egyszerűsítést akkor vethetnénk a szemére, amennyiben a tettét nem éreznénk a mondat végére szükségszerűen kerülő pontnak; amennyiben a regény jelen idejében zajló történéseknek ugrásszerű, nem teljesen szükségzerű következménye lenne. Amde Kálmán öngyilkossága csupán formális, őt már az általunk idézett őt bevezető bekezdés a halott őssel való azonosításban szemlélteti. Az események legfeljebb arrébb lökhetik, a legkisebb mértékben sem lehet alakítója azoknak. Még a múlt-tudata is mankón jár, külső segítségre van szüksége ahhoz, hogy értelmesen emlékezhessen. Az írónő segítségével azonban mégis ő a legtöbbit látó a lánya mellett. Hozzájuk képest Jolán ábrázolása kevésbé összetett. Közöttük egyedül ő él a szónak hagyományosabb értelmében, s ezért egyrészt gondolkodási szükséglete minimális, másrészt magába esésének rövid időszaka lánya halálát követi, még ha ez, regénybeli jelenlétéhez viszonyítva, az elemzés szempontjából meglehetősen kinagyított is. Éva számára az igazi időt az ízlés pillanatnyi érvényessége, valamint az én börtönét feltörő szenvedély szabadság-morzsaí jelentik. Ez teszi indokolttá a narrátori távolságtartást helyenként átugró lázas másikhöz-beszélése, a belső, bűnre csábító impulzusok bevallása.

A nyelv analitikus tisztasága csupán az utolsó fejezetekben homályosodik be, áltálal is nyomatékosítva azt a káoszt, mely az új nemzedék képviselőinek mind a gondolkodását, mind pedig az életvitelét meghatározó erővel járja át. Tibort még elégséges kívülről megfigyelni, így

jobb ellenőrizhető lényének és viselkedésének kettőssége, ő ugyanis még mimelni képes a tartást, s a fölülnézet gondosabban szedheti ízekre a kicsinyes színészi produkciót. Dániel azonban nála is súlyosabb eset; neki csupán annyi köze van az önuralomhoz, hogy állandóan és önkínzón érzi: szüksége lenne rá. Jellemtelen jellemét az előző fejezetekben még nem alkalmazott látszólagosan gépies belső monológ formálja meg. Laza, szórakozott, a szenilitáshoz közel járó gondolatáramlás tölti ki az ő tudatát, mely a szemlélődésnek, az eltárgyasodásnak a foglya: „Dušica sohasem jön virág nélkül anyához. Be kell várnom, míg megveszi a közeli virágüzletben. Türelmetlen vagyok, szeretnék minél előbb a kiadóba érni. Kopunoviccsal kell beszélmem, újabb néhány nap haladékat kérnem. Észre se veszem, hogy közben hazaértem. Állok üvegezett verandánk lépcsőjén. Bent anya, hozzáfórmálódott, régi fonott székén, ölében macska. Meg-megsimogatja, és motyog neki valamit. Hallom Dušica könnyű szaladását. Belém karol.” Dániel szituációjában az ember önmaga fölött van, s emiatt nem is szenved túlságosan. Dániel úgy érzi magát a történelem tárgyának, hogy közben Kálmán idődrámája sem kínozza, önmagához viszonyítva mindig fáziseltolódásban van; ennek objektív jele a fordítással való késése, külső szükségletek és a szubjektív lehetőségek közti szakadék, a szívvel-lélekkel jelenlét hiánya. Korántsem idiotikus boldogság ez, de csak a halak szoronghatnak úgy, amilyen Dánielnek a közérzete. Az idézett szöveg a tudat önfényképezése a gondolatok keletkezésének pillanatában — nem naturalista részletezéssel, hanem lényegláttató (tehát valójában visszpillantó) tömörítéssel. Ezzel szemben Dániel anyja — aggkori sopánkodó fecsegésében — teljesen azonos azzal, amit mond. Gátlátatlanul sorolhatja elő gondját-baját, monológyszerűen adhatja elő jó tanácsait; nála a kimondás az idő, a megkönnyebbülés. Ha az anya naiv, a fia egyáltalán nem: „Anyáék, Kálmán bácsiék, Béla bácsi és a Jenőék: áttörhetetlen kör. Hiába bujkálunk közöttük, hiába az az egy-két szó, mondat, hiába a ránk szegeződő tekintetek s az ének is, nem létezőnk.”

Jolán öregkori szorongásai a nyelven is éreztetik hatásukat, ahogyan Éva lázálmai is különösségükben hiteles összefüggéseket alakítanak ki énje, emlékei és a dolgok között. A könyv utolsó oldalain a homályt a születő és a kihunytó tudat hasonlósága indokolja — a „már nem” és a „még nem” normalitás határán kívülisége. A befejező mondat kiengesztelő gesztusát nem is tudjuk kihez kapcsolni. Az „Édes, jó Jolán, édes Mindannyian!” önsiratás és megbocsátás, fohász a családért és az emberiségért, az alkotói magatartás végső, egyértelmű összegezése.